

Eş'arî'nin İrade Konusunda Yorumladığı Bazı Ayetlere Bütüncül Bir Bakış

Faruk GÖRGÜLÜ*

Öz İslam kültür ve düşünce tarihinde yetişmiş, hicrî dördüncü asırdan itibaren gelişen fikir hayatında önemli bir rol oynamış kişilerin başında hiç şüphesiz Eş'arî gelmektedir. Eş'arî ve onun öncülüğünde teşekkül eden Eş'arilik ekolüne yönelik, gerek İslam âlimleri, gerek Batılı bilginler tarafından birçok eleştiri yapılmıştır. Müslüman toplumlarda güçlü bir cebriye (pre-determinizm) anlayışının yaygınlaşmasında Eş'arî kelâm okulunun büyük katkısının olduğu iddia edilmiştir. Biz bu makalemizde Eş'arî'nin irade konusundaki görüşlerini ve yorumladığı ayetleri incelerken, çoğunlukla Kur'an ayetlerini hangi bağlamda ele aldığına dikkat çekeceğiz. Eş'arî, insanın fiil sahibi bir varlık olduğunu kabul etmekle birlikte, bu fiillerde insanın rolünün ne olduğu konusunda net bir tavır ortaya koyamamıştır. Zira o, Mûtezile'ye karşı olan aşırı tepkisinin bir sonucu, insanın fiillerindeki özgürlüğünü kısıtlayan, bir noktada eylem yapma gücünü elinden alan açıklamalarda bulunmuştur.

Anahtar kelimeler: Eş'ari, irade, fiil, kasb, özgürlük.

A Holistic Approach to Some Koranic Comments of al-Ash'ari on Will.

Abstract RAl-Ashari was undoubtedly one of the leading scholars who played an important role in the growth of Islamic culture and thought in the early 4th century hegira. A lot of criticism has been directed against al-Ashari himself and the Ashari school by Islamic as well as Western scholars. It has been claimed that the Ash'ari theology school contributed greatly to the spread of a strong pre-determinist perception of fate (al-Cabriyya) among Muslim societies. In this article, while examining al-Ashari's opinions about will and his comments of Quranic verses, we usually look at the context from which his comments were made. While al-Ashari has agreed that human action has an existence, he could not take up a clear position about human's role in his action. As a consequence of his overreaction against Mutazila, he made statements which amounted to restricting human's freedom of action and stripped human of his power to choose his actions.

Keywords: al-Ashari, will, action, theory of kasb, freedom.

* Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı Süreli Yayınlar ve Kütüphaneler Daire Başkanı

Giriş

Kur'an-ı Kerim'de, insan hürriyetini ve sorumluluğunu vurgulayan ayetler olduğu gibi, her şeyin Allah'ın irade ve kudretiyle gerçekleştiğini ifade eden ayetler de vardır. İslam bilginleri arasında bu ayetleri birbirinden bağımsız olarak ele alanların yanında her iki ayet grubunu telif ederek bütünlük içerisinde değerlendirenler de olmuştur. Müslüman düşünürlerin bir kısmı, Allah'ın mutlak hâkimiyetini, diğerleri ise insanın mutlak özgürlüğünü esas almışlardır. Bunların arasında orta yolu tutma gayreti içerisinde olanlar da bulunmaktadır.

Her şeyin Allah'ın irade ve gücüyle gerçekleştiğini, Allah'ın ilminin ve kudretinin her şeyi kuşattığını, Allah dilemedikçe bizim dileyemeyeceğimizi ifade eden ayetler, insanın sorumluluk sahibi bir varlık olduğunu belirten ayetlerle birlikte değerlendirilmediğinde, çok rahat bir şekilde cebriyeci bir düşünce tarzının ortaya çıkmasına neden olabilmektedir.

İslam kültür ve düşünce tarihinde hicrî dördüncü asırdan itibaren gelişen fikir hayatında önemli bir rol oynamış kişilerin başında hiç şüphesiz Eş'arî gelir. Eş'arî, gerek hayatının Mutezilî döneminde gerek Ehl-i Hadis itikadını benimseyip, Mutezile'den ayrıldıktan sonraki süreçte, düşünce ve görüşleriyle toplumu etkilemiş, hatta kendisinden sonra müfessir, muhaddis ve kelâm âlimi birçok kişiye fikir öncülüğü yapmış, böylece şöhreti geniş bir alana yayılmış olan bir bilginidir. Bâkılânî (ö.403/1012), Cüveynî (ö.478/1085), Gazzâlî (ö.505/1111), Şehristânî (ö.548/1153), Râzî (ö.606/1209), Amîdî (ö.631/1233), Beydâvî (685/1286), Taftazânî (ö.793/1390) ve Cürçânî (ö.816/1413) gibi pek çok âlim, Eş'arî'nin fikir dünyasından etkilenenlerden sadece bir kısmıdır.

Eş'arî'nin eserlerinin büyük bir bölümü günümüze ulaşmamış olsa da, kendisinden sonra gelen öğrencileri onun görüşlerini geliştirerek nesilden nesile aktarmışlardır. Hatta Selçuklular döneminde meşhur Nizâmiye medresesi gibi resmi eğitim kurumlarında Eş'arîlik düşüncesi ders olarak okutulmuş ve böylece siyâsî iktidarca desteklenerek tüm İslam dünyasına yayılması sağlanmıştır. Akaid konularında Maturîdî ekolüne bağlı olan Osmanlı Türklerinde bile bu bağlılık sözde kalmış, Osmanlı medreselerinde kelâm ilmi programları içinde çoğunlukla Eş'arîlere yer verilmiştir.

Bütün bu olumlu gelişmelerle birlikte Eş'arî ve onun öncülüğünde teşekkül eden Eş'arîlik ekolüne yönelik, gerek İslam âlimleri gerek Batılı bilginler tarafından pek çok eleştiri yapılmıştır. Müslüman toplumlarda güçlü bir cebriye (pre-determinizm) anlayışının yaygınlaşmasında Eş'arî kelâm okulunun büyük katkısının olduğu iddia edilmiş,¹ hatta İslam dünyasının geri kalmasında,

Eş'arî ve onun takipçilerinin kader anlayışlarıyla, irade konusundaki görüşlerinin etkili olduğu söylenmiştir. Bu yüzden ki Eş'arî'ye, cebr-i mutavassıt denebilir²

İslam hakkında araştırma yapan her düşünür, görüşlerini Kur'an ile temellendirmeyi hedeflemiş ve bunu kendine göre tespit ettiği kurallar çerçevesinde gerçekleştirmiştir. Geçmiş dönemlerde olduğu gibi, günümüzdeki Kur'an çalışmalarında da en fazla düşülen hatalardan biri, ayetleri Kur'an'ın bütünlüğünden uzak bir şekilde yorumlama veya sadece kendi görüşünü destekleyecek ayetlerin ilgili yerlerini alma, yani parçacı bir yaklaşım sergilemedir. Biz bu makalemizde Eş'arî'nin irade ve bununla bağlantılı olan istitaat/güç ve kesb gibi konular hakkındaki görüşlerini inceleyerek, delil olarak kullanmış olduğu ayetleri hangi bağlamda ele alıp yorumladığına dikkat çekeceğiz. İrade konusuna geçmeden önce genel hatlarıyla Eş'arî'nin kulların fiilleri konusundaki görüşlerine kısaca temas etmekte fayda vardır.

Kulların Fiilleri

Eş'arî, insanın fiil sahibi bir varlık olduğunu kabul etmekle birlikte, bu fiillerde insanın rolünün ne olduğu konusunda net bir tavır ortaya koyamamıştır. Zira o, Mutezile'ye karşı olan aşırı tepkisinin bir sonucu olarak insanın fiillerindeki özgürlüğünü kısıtlayan, bir noktada eylem yapma gücünü elinden alan açıklamalarda bulunmuştur. Eş'arî'ye göre sonradan olan her şey (muhtesat) Allah'ın fiilidir. O'nun iradesi ve yaratması ile meydana gelmiştir.³ Bunun tabii bir sonucu olarak kulların ihtiyari veya zorunlu, taat ve masiyet, hayır ve şer cinsinden tüm fiillerini yaratan da Allah'tır. Bu fiillerin oluşumunda insanın irade ve gücünün bir etkisi yoktur. İnsan ancak Allah'ın yarattığı fiilleri, “kesb” eder.

Eş'arî'ye göre, Kur'an'ın birçok yerinde geçen “*O her şeyin yaratıcısıdır.*”⁴ ayeti, fiillerin Allah tarafından yaratıldığını gösteren delillerin başında gelir. Bu noktada o, Mutezile'ye şöyle bir göndermede bulunur:

“Nasıl ki Kur'an'da geçen, “*O her şeyi bilendir.*”⁵, “*Allah şüphesiz her şeye kadirdir.*”⁶ şeklindeki ayetlerde Allah'ın her şeyi bildiği ve her şeye gücü yettiği belirtiliyor ve bu durum herkes tarafından kabul ediliyorsa, “*O her şeyin yaratıcısıdır.*” denildiğinde, mevcut olan her şeyin yaratıcısının O olduğu anlaşılır.”

Ona göre, “Allah'ın her şeyi bilmesi” demek, hiçbir şeyin O'nun ilminin dışına çıkmaması demektir. “Her şeyin yaratıcısıdır.” ifadesinden de yaratma olayının her şeyi kapsadığı anlaşılmaktadır.⁷

Eş'arî'nin fiillerin yaratılması konusunda ısrarla üzerinde durduğu ayetlerden biri şudur: “*Oysaki sizi ve yapmakta olduklarınızı Allah yarattı.*”⁸ Aynı şekilde

ona göre “*Onlar cennet ehlidirler. Yapmakta olduklarına karşılık orada ebedi kalacaklardır.*”⁹ ayetinde, cezanın onların amelleri üzerine vaki olacağı belirtilmiştir. Dolayısıyla bu da amellerin Allah tarafından yaratıldığını göstermektedir.¹⁰

Eş’arî’ye göre insanların fiillerinin bir kısmının iyi, bir kısmının da kötü olduğunu görüyoruz. Ancak insanda meydana gelen kötü fiillerin de, Allah tarafından yaratılmış olması, O’nun kötülükle vasıflandırılmasını gerektirmez. Dolayısıyla adaletsizlik ve küfür gibi fiilleri yaratması sebebiyle Yaratıcının zulümle ilişkilendirilmesi doğru değildir.¹¹ Zira Allah’ın tüm fiilleri hangi suretle meydana gelirse gelsin adil, hikmetli, hak, doğru, güzel ve iyidir.¹² Bununla birlikte kulun fiillerinin iyi ya da kötü vasfını almasının nedeni Allah’ın yaratması değil kulun kesbidir. Allah, kulun fiillerini durduk yere değil, onun kesbinden dolayı kesbine uygun olarak yaratmaktadır. Şimdi insanın fiilleriyle doğrudan ilişkisi olan irade, istitâat ve kesb konusunda Eş’arî’nin düşüncelerini, Kur’an ayetleri açısından değerlendirmekte fayda vardır.

A) İrade

Eş’arî, irade ile ilgili görüşünü belirlerken büyük ölçüde Kur’an ayetlerini referans alarak insanın özgürlüğünü kısıtlayan mutlak ilahi irade anlayışını ortaya koymuştur. Her ne kadar o, insanın fiillerindeki rolünü “kesb” teorisiyle çözmeye çalışsa da ancak insan, bu “kesbinde” tam bir tasarruf hürriyetine sahip değildir. Her şeyin yaratıcısı Allah olduğu için insanın kesbi de, onun için gerekli olan güç de Allah tarafından yaratılmakta ve bunda insanın bir müdahalesi söz konusu olmamaktadır.

Eş’arî’ye göre irade, Allah’ın zatî sıfatlarından olup her şeyi kuşatmaktadır. İlim sıfatı ile beraber mütalaa edilir. Allah’ın ilmi de iradesi de ezelidir. Meydana gelen her şey O’nun iradesiyle olmaktadır. Bu sebeptendir ki, Allah’ın irade etmediğini yapması düşünülemeyeceği gibi O’nun iradesi olmadan bir şeyin meydana gelmesi de söz konusu değildir.¹³ Nitekim Kur’an’da “*Kuşkusuz Rabbin her istediğini kesinlikle yapar.*”¹⁴ buyrulurken, Allah’ın mülk ve saltanatında dilemediği şeyin meydana gelmesinin mümkün olmadığı belirtilmiştir.¹⁵ O’nun saltanatında irade etmediği olursa, bu ya unutmama/gafletten ya da acizlik/zaaftan dolayı olur. Her iki durum da Allah için imkânsızdır. Ayrıca Allah’ın dilemediğinin ortaya çıkması imkânsız olduğuna göre bunun başkası tarafından meydana getirilmesi de söz konusu değildir.¹⁶ Bununla birlikte Allah’ın kulun fiillerini yaratmasının nedeni kulun kesbidir. Bu sebeple sorumluluk yaratana değil kesbedene aittir.

Eş'arı'nın, yukarıda ifade ettiğimiz ayetin dışında irade ile ilgili görüşünü temellendirmek için delil olarak aldığı ayetlerden bir kısmı şunlardır: *“Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz.”*¹⁷, *“Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi inanırlardı.”*¹⁸, *“Biz dileseydik herkesi doğru yola iletirdik. Fakat cehennemi tümüyle cinlerden ve insanlardan dolduracağım” diye kesin söz verdim.*¹⁹, *“Rabbin dileseydi onlar bunu yapamazlardı.”*²⁰, *“Allah dileseydi onlar birbirleriyle hiç savaşmazlardı. Fakat Allah istediğini yapar.”*²¹

Eş'arı'ya göre yukarıda zikredilen ayetler, Allah'ın mutlak iradesine işaret ettiği gibi, O dilemedikçe bizim bir şey dileyemeyeceğimizi, dilediğini yaptığını, dilemediğinin ise olmayacağını ifade etmektedir.²² Eş'arı, burada sadece Allah'ın mutlak iradesine işaret eden ayetleri bir araya getirmek suretiyle, Kur'an'ın, Allah'ın dilemesi konusundaki görüşünü ortaya koymaya çalışmıştır.

Eş'arı'nın mutlak bir irade anlayışına sahip olduğunu, İbâne'de ifade etmiş olduğu şu cümlelerden de anlamak mümkündür: “Yeryüzünde Allah'ın dilemesinden başka iyilik/hayır ve kötülük/şer olmaz. Her şey Allah'ın dilemesiyle meydana gelir ve hiç kimse Allah'ın dilemesi olmadan bir şey yapamaz. Allah'tan başka yaratıcı yoktur, insanların fiilleri de O'nun tarafından yaratılır ve takdir edilir. Nitekim Kur'an'da *“Sizi ve yapmakta olduklarınızı Allah yarattı.”*²³ buyrulmuştur.”²⁴

*“Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi inanırlardı. Sen mi insanları inansınlar diye zorlayacaksın?”*²⁵ ayetini “Allah onları iman etmeye zorlamayı dileseydi hepsi mümin olurdu.” şeklindeki Mutezili yorumunu kabul etmeyen Eş'arı, onlara cevaben şöyle der: “Yeryüzündeki insanlar, Allah'ın zorlamasına rağmen iman etmeye güçleri olduğu gibi kâfir olmaya da güçleri yok mudur? Ayrıca herhangi bir zorlama olmadan insanların îmân etmeye güçleri olduğu gibi zorlama ile de iman etmemeye güçleri varsa, bu durumda zorlama ile iman etmeleri nasıl vacip olur?”²⁶

Eş'arı, *“Biz dileseydik herkesi doğru yola iletirdik. Fakat cehennemi tümüyle cinlerden ve insanlardan dolduracağım” diye kesin söz verdim.*²⁷ anlamındaki ayetin yorumunu şöyle yapar: “Allah'ın, *“Fakat cehennemi tümüyle cinlerden ve insanlardan dolduracağım.”* sözü gerçek ve kesin olduğuna göre O, bu ifadeyle herkese hidayet vermemeyi dilemiştir. Çünkü Allah'ın kâfirlere olan azap sözü gerçekleşeceği için onlara hidayet etmemiştir. Dolayısıyla onların hidayetini değil dalâletini dilemiştir.”²⁸

Kur'an'da Allah'ın mutlak iradesini ve O'nun yaratıcılığını ifade eden ayetler²⁹ olduğu gibi bireyin özgür iradesini belirten ayetler³⁰ de vardır. Her iki ayet grubu birlikte değerlendirilmediğinde, cebr ve mutlak irade düşüncesine ya

da insanın mutlak bağımsızlığı yanılığısına düşmek mümkündür. Bu durum, ayetler arasında sanki bir çelişki varmış izlenimi verebilir. Oysa Kur'an açısından böyle bir şeyin söz konusu olması mümkün değildir. Çünkü Kur'an'ın ayetleri arasında herhangi bir çelişkinin olmadığı açık bir şekilde belirtilmiştir.³¹

Eş'arî'nin irade konusundaki görüşünü ortaya koyarken Kur'an'ın bütünlüğünü dikkate almadan parçacı bir anlayışla yorumladığı ayetlerden biri, "*Kuşkusuz Rabbin, her istediğini kesinlikle yapar.*"³² ifadesidir. Bu ayet Hüd suresinde kâfirlerin cehennemde ebedî olarak kalacakları açıkladıktan sonra, Allah'tan başka onları oradan çıkartmaya kimsenin gücünün yetmeyeceğini belirtmek için, "*Rabbin diledikleri hariç*" ibaresinden sonra gelmektedir. Burûc suresinde (85/16) ise bu ifade, Allah'ı tanıtan ve O'nun yaratıcılık vasfını ortaya koyan bir dizi ayetten sonra gelir. Zira Allah, başlangıçta kâinatı ve onun içindekileri belli bir sistem dâhilinde yaratırken, dilediği gibi ve ilâhi hikmete uygun olarak var etmiştir. Ancak kulun irade ve tercihiyle ilgili konularda kulun iradesini gözetmekte ve onun tercihiye göre bu yaratmayı gerçekleştirmektedir. Yoksa "*Allah dilediğini yapar.*" demek; hikmetsiz, rastgele, adalet veya zulüm gözetmeden her istediğini yapar, demek değildir.

Eş'arî'nin, Allah'ın iradesiyle ilgili bağlamından kopararak yorumladığı ayetlerden biri de Hz. Yûsuf'un efendisinin hanımının gayrimeşru talebini reddettikten sonra yapmış olduğu şu duadır: "*Ya Rabbi, hapis benim için, bunların beni yapmaya çağırdıklarından daha iyidir.*"³³ Eş'arî'ye göre Hz. Yûsuf, böyle bir ifadeyi kullanmakla birlikte Allah'ın iradesiyle hapsedilmiştir. Buna göre Hz. Yûsuf'un iradesi, Allah'ın iradesi içinde mütalaa edilmiştir.³⁴ Oysa hapis, Hz. Yûsuf'un tercihi istikametinde Allah'ın iradesiyle gerçekleşmiştir.

Eş'arî'nin irade konusundaki görüşünü desteklemek için referans aldığı "*Ben, cinleri ve insanları yalnız Bana kulluk etsinler diye yarattım.*"³⁵ ayeti ile ilgili yorumu da oldukça ilgi çekicidir. Ona göre Allah, bu ayette geçen cin ve insanlarla, kâfirlerin dışında sadece kendisine ibadet eden müminleri kastetmiştir.³⁶ Eş'arî'yi böyle bir yoruma götüren sebep, Kur'an'ın bir başka yerinde geçen "*Biz, cinlerden ve insanlardan birçoğunu cehennem için yarattık.*"³⁷ ayetidir. Kur'an ayetleri arasında bir çelişkinin olmadığını belirten Eş'arî, yukarıda zikredilen ayetle bu ayet arasında bir bağlantı olduğunu düşünür. Dolayısıyla bu ayete göre Allah'ın, cehennem için birçoklarını yaratması vacip olduğu gibi "*Ben, cinleri ve insanları yalnız Bana kulluk etsinler diye yarattım.*" ayeti gereğince de bir kısmını ibadet için yaratmış olması gerekir. Allah'ın ibadet için yaratmış olduğu kimseler ise O'nun ibadet etmelerini istediği/irade ettiği kullarıdır.³⁸

Görüldüğü gibi Eş'arî, Allah'ın mutlak iradesini savunurken insanın iradesini bir tarafa bırakmakta, Allah'ı inkâr ederek, ibadet etmeyen kâfirleri söz konusu birinci ayetin kapsamından dışarı çıkarmaktadır. O, Allah'ı inkâr eden kişilerin “*Biz, cinlerden ve insanlardan birçoğunu cehennem için yarattık.*” ayeti gereği zaten cehennem için yaratıldıklarını belirterek, ayete insan hürriyetini kısıtlayıcı/cebrî bir yorum getirmiştir. Metot hatası yapılarak elde edilen böyle bir yorum, Kur'an'ın, insanı sorumlu ve özgür bir varlık olarak tanımlamayan ayetleriyle asla bağdaşmaz. Üstelik “*Ben, cinleri ve insanları yalnız Bana kulluk etsinler diye yarattım.*” ayetinden, bütün cinlerin ve insanların varlık amaçlarının Allah'a ibadet etmek olduğunu anlamak hiç de uzak değildir.

Diğer taraftan “*Biz, cinlerden ve insanlardan birçoğunu cehennem için yarattık.*” ayetini Kur'an'ın bütünlüğü içinde değerlendirdiğimizde, kimlerin hangi davranışları sebebiyle cehennemi hak ettikleri pek çok ayette açıkça belirtilmiştir. Ayrıca bu ayetin devamında cehennemlik olan kimselerin özelliklerine dikkat çekilerek bu kişilerin; kalpleri olup anlamayan, gözleri olup görmeyen, kulakları olup işitmeyen, hatta hayvanlardan daha aşağı yaratıklar olup ne yaptıklarını bilmeyen kimseler oldukları ifade edilmektedir.³⁹ Bu ifadelerden Allah'ın, kendisine inanıp ibadet etmeleri için yarattığı ve bunun için her türlü imkânı verdiği insanlardan bir kısmının Yaratıcıyı inkâr ettikleri, yani kulluk görevini yerine getirmedikleri, bu sebeple cezayı hak ettikleri anlaşılmaktadır. Dolayısıyla kâfirlerin cehenneme girmeleri, tamamen kendi iradeleriyle küfrü seçmeleri sebebiyledir.⁴⁰

Şimdi irade ile bağlantılı konulardan biri olan istitâat hakkında Eş'arî'nin görüşlerini ve bu konuyla ilgili referans gösterdiği ayetleri değerlendirelim.

B) İstitâat

Eş'arî, insanda iş yapmak için bir gücün var olduğunu kabul etmekle birlikte,⁴¹ bu gücün insandan ayrı olduğunu söyler. Ona göre insan bazen güç sahibi bazen de değildir. Bu, insanın bazen bilgili bazen bilgisiz; bazen hareketli ve bazen de hareketsiz oluşu gibidir. İnsanın bilgin ve hareketli olması kendinden değilse, güç sahibi olması da kendi öz varlığından değildir.⁴² Eş'arî'ye göre istitâat, insana Allah tarafından bir nimet, fazl ve ihsan olarak verilmiştir.⁴³

Eş'arî, istitâatın Allah tarafından yaratılmadığı sürece fiilin meydana gelececeği görüşünü benimsemekte ve insana verilen bu eylem yapma gücünün fiille birlikte var olduğunu söylemektedir. Yani fiilin yaratılması sırasında insanın gücü söz konusudur. Fiil meydana geldikten sonra bu güç artık ortadan kalkar.⁴⁴

Eş'arî, gücün fiille birlikte yaratıldığı hususundaki fikirlerini de Kur'an'dan delillendirdiği ayetlerle ispat etmeye çalışır. Onun bu konuda getirdiği delillerden birisi, Kur'an-ı Kerim'de "kendisine Allah tarafından bir rahmet ve ilim verilmiş bir kul" olarak bahsi geçen, tefsir kitaplarında ise Hızır olduğu rivayet edilen⁴⁵ zatın, Hz. Musa ile birlikte yolculuğa çıkmadan önce ona hitaben söylediği "*Doğrusu sen benimle beraberliğe asla sabredemezsin.*"⁴⁶ sözüdür. Eş'arî bu ayetin yorumunu şöyle yapar: "Bu sözden anladığımıza göre bir kişi sabra güç yetiremezse onun sabra gücü yok demektir. Bundan açıkça anlaşılır ki güç/kudret yoksa fiil de yoktur. Güç varsa fiil de vardır. Bunda şüphe yoktur."⁴⁷ Eş'arî, Hz. Musa'nın Hızır ile yapmış olduğu yolculuk sırasında başlarına gelen olaylara sabredemeyişini, o anda Hz. Musa'da sabretme gücünün olmayışına bağlamaktadır. Ona göre bu durumda güç fiille birlikte.

Bu ayeti sonra gelen ayetlerle bütünlük içinde değerlendirdiğimizde Hz. Musa'nın sabredemeyişini, kendisinde o an için bulunmayan sabretme gücüne bağlamak uygun değildir. Zira ayetin devamında Hz. Musa'nın yol arkadaşına hitaben söylediği "*İçyüzünü kavrayamadığın bir şeye nasıl sabredebilirsin?*"⁴⁸ sözü de bunu göstermektedir. Dolayısıyla Hz. Musa'nın sabredemeyiş başlarına gelecek olan olayların içyüzünü bilememesi ve hakkında bilgi sahibi olmamasından kaynaklanmaktadır.

Eş'arî'ye göre insanda fiille birlikte ortaya çıkan güç, ne için verilmişse sadece onun için geçerli olup zıddı için geçerli değildir. Çünkü insanda güç/kudret yaratıldığı zaman o anda fiilin meydana gelmesi zaruridir.⁴⁹ Örneğin buna göre insan aynı güçle iman veya küfür hâllerinden sadece birisini gerçekleştirebilir. Ona verilen güç/kudret, iman için verilmişse onunla sadece iman edebilir, dolayısıyla bu gücü/kudreti insan küfür hâli için kullanamaz.⁵⁰ Eş'arî buna şu ayetleri delil olarak getirir: "*Onların gerçeği işitmeye ve doğruyu görmeye tahammülleri yoktur.*"⁵¹, "*Onların gözleri bizim zikrimize karşı dünyada kapalıydı ve onu duymaya katlanamıyorlardı.*"⁵² Ona göre bu ayetler de gücün fiille birlikte olduğuna delalet eder. Çünkü ayetin muhatapları (kâfirler) hakkı dinleyip işitmekle mükellef olmalarına rağmen buna güç yetirememişlerdir.⁵³

Eş'arî'nin yukarıda zikredilen ayetlerden yola çıkarak kâfirin iman etmeye gücünün olmadığı tezini ortaya atması, bize göre zorlama bir yorumdur. Çünkü o bu ayetleri siyak-sibaka dikkat etmeden yorumlamış, ayetin sadece belirli bir lafzını ele alıp kendisinden önceki ayetlerle olan bağlantısını bir tarafa bırakmıştır. Oysa Hûd suresinin 20. ayetinden önceki ayetlerde, kâfirlerin Allah'ın bildirdiği gerçekleri kabul etmedikleri, Allah adına yalan uydurdukları, haksızlık yaptıkları, insanları Allah'ın yolundan alıkoyup ahireti inkâr ettikleri ve bu sebeplerden dolayı cezalandırılacakları belirtilmektedir. Daha sonra gelen ayetlerde ise bu karaktere sahip olan kişilerin doğruyu işitip görmeye taham-

müllerinin (güç) olmayacağı ifade edilmektedir. Kehf suresindeki ayetlerde de kâfirlerin inkârları sebebiyle Allah'ın zikrine gözlerinin kapalı olduğu ve onu duymaya katlanamadıklarından söz edilir. Dolayısıyla kâfirlerin inanmamalarının nedeni kendilerinde imanla ilgili hiçbir zaman bulunmayan güç değil, aksine inat ve inkârları sebebiyle buna yanaşmamaları ya da güçlerini ve iradelerini imanın zıddına kullanmalarındadır.

Eş'arî'ye göre insanın hayatı ve mevcut organları, onda fiilden önce bir kudretin olduğunu göstermez. Çünkü bunlar, gücün/kudretin kendisi değil sebepleridir.⁵⁴ Eş'arî, "*Yoluna gücü yetenlerin o evi haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır.*"⁵⁵ ayetinde sözü edilen "istitâat/güç yetirme", fiilden önce olup da fiilin meydana gelmesini sağlayan bedenî istitâat değil aksine azık, binek, erzak gibi malla ilgili istitâat olduğunu söyler. Dolayısıyla söz konusu ayet, fiilden önce bir gücün var olduğuna işaret etmez.⁵⁶

Bu ayette hacca gitmek için gerekli olan bedenî güç şart koşulmakla birlikte, aynı zamanda mali imkâna da işaret edilmiştir. Çünkü insanın hacca gidebilmesi için bedenlen sağlam ve yolculuk yapabilecek durumda olmasının yanında, maddi açıdan müsait olması gerekir. Eş'arî ise bu ayette kastedilen gücün sadece maddi anlamındaki güç olduğunu söylemiştir. Oysa aynı ayet Mutezile tarafından gücün fiilden önce var olduğuna delil olarak kullanılmıştır.⁵⁷

Eş'arî, Hz. Şuayb'ın kızlarından birisinin Hz. Musa ile ilgili olarak babasına söylediği: "*Ey babacığım, onu ücretle çalıştır. Ücretle çalıştırdıklarının en iyisi bu güçlü ve güvenilir adamdır.*"⁵⁸ sözünü Cübbaî'nin, "Şuayb (a.s.)'ın kızı, babasının ihtiyaç duyduğu işlerde Musa'nın ne kadar kuvvetli olduğunu bildirmektedir." şeklindeki yorumuyla, bu ayeti istitâatın fiilden önce oluştuğuna delil olarak kullanmasına karşı çıkar. Ona göre Hz. Şuayb'ın kızı, Musa'yı kuyunun ağzındaki taşı kaldırıp kovayla su çıkarmadan önce tanımıyordu. Zira onun kuvvetini ve güvenilirliğini daha önce müşahede etmemişti. Nitekim kız ikinci kez kendisine dönüp şunları söylemiştir: "*Bizim için koyunlarımızı sulamanın ücretini vermek üzere babam seni çağırıyor, dedi.*"⁵⁹ Bu olaydan sonra babasına gelen kız Musa'yı "*Bu güçlü ve güvenilir adamdır.*" diye vasıflandırmıştır. O hâlde bu ayet Musa'nın taş kaldırmaya güç yetirmesinin fiille birlikte olduğunu göstermektedir.⁶⁰

Hz. Şuayb'ın kızlarının Hz. Musa'nın gücünü, kendilerine yardımcı olduğu sırada fark etmeleri, bir eylemi gerçekleştirmek için gerekli olan bu gücün daha önceden var olmadığını göstermez. Çünkü bir insanın güçlü ve kuvvetli olduğu ancak yaptığı iş sırasında ortaya çıkar. Dolayısıyla bu durum, Eş'arî'nin ayete getirdiği yorumun aksine gücün fiille birlikte olması anlamına gelmez.

Eş'arî, "Gücünüz yettiğince Allah'ın emirlerine karşı gelmekten sakının."⁶¹ ayetinde geçen istitâattan ne kastedildiğini şöyle açıklar: "Bu ayet, insanın önceden kendisinde bir gücün var olduğunu ifade etmez. Buradaki istitâattan; 'Siz gücünüz olduğu müddetçe Allah'tan korkunuz' anlamı kastedilmiştir. Eğer onlar takvaya muktedir iseler, takva sahibi olmaları gerekir. Dolayısıyla Allah ayette 'Gücünüz yettiği konularda Allah'tan korkunuz' diye kastetmiş olabilir."⁶² Görüldüğü gibi Eş'arî burada "Eğer kişiye Allah'ın yasaklarından sakınma gücü verildiyse bunu yerine getirebilir, yoksa kendine böyle bir şey önceden verilmez" demektedir. Diğer taraftan "Gücünüz yettiği konularda Allah'tan korkunuz" ifadesi de sağlıklı bir yorum değildir. Zira İslamî hükümlerin tamamı insanın gücü nispetindedir.⁶³

Eş'arî'nin konuyla ilgili ileri sürdüğü diğer bir delil, Allah'ın, Hz. Yûsuf'un hapis arkadaşı hakkında söylediği; "Ama şeytan ona, efendisine Yusuf'tan bahsetmeyi unutturdu ve Yusuf bu yüzden birkaç yıl hapiste kaldı."⁶⁴ mealindeki ayettir. Zira hapisten kurtulan kişi Yûsuf'a, hapisten çıkınca onu efendisine anlatacağına dair söz vermesine rağmen, şeytan bunu ona unutturmuştur. Çünkü kurtulan kişinin, Yûsuf'un durumunu anlatmaya gücü yoktu. Bu durum, Allah'ın, kralın rüya gördüğü malum zamana kadar Yûsuf'un hapiste kalması ile ilgili iradesini tamamlaması içindi.⁶⁵

Söz konusu ayette hapisten kurtulan kişinin, Hz. Yûsuf'un durumunu efendisine anlatamamasının nedeninin, bu kişinin gücünün olmadığından değil, şeytanın bu durumu kendisine unutturduğundan kaynaklandığı görülür. Nitekim bazı müfessirler, Hz. Yûsuf'un Allah'a yönelip: "Ya Rabbi, beni buradan bir an önce kurtar diyeceği yerde arkadaşına: Beni efendinin yanında an belki o beni kurtarmaya yardımcı olur" diyerek bir kuldan medet ummasının, bir müddet daha hapisanede kalmasına sebep olduğunu, dolayısıyla şeytanın, Yûsuf'un durumunu arkadaşına unutturduğunu söylemişlerdir.⁶⁶

Görüldüğü gibi Eş'arî, Kur'an'dan getirdiği delillerle, fiilin meydana gelmesi için gerekli gördüğü gücün, fiilden önce var olduğu düşüncesine karşı çıkmakta ve bu gücün fiilden önce olması gerektiğini kabul etmemektedir.⁶⁷ O, Allah'ın hâkimiyeti fikrine o kadar önem vermiştir ki, kulun araz olarak Allah tarafından yaratılan bu kudretinin, "onun fiilin meydana gelmesinde neredeyse bir payının olmadığı" vehmini verecek fikirler öne sürmektedir. Eş'arî'nin düşüncesinde insanın kudreti, kesbi ve fiili öylesine birlikte ve iç içedir ki, bunları birbirinden ayırmak neredeyse güçtür.

Eş'arî'nin, istitâatla ilgili Kur'an'dan getirmiş olduğu ayetleri, gerek Kur'an'ın bütünlüğü gerek siyak-sibak çerçevesinde değerlendirdiğimizde bu ayetlerin, Eş'arî'nin, "gücün fiille birlikte olduğu" görüşünü desteklemediğini söyleye-

biliriz. Kur'an bize insanı tanıtırken onun sorumluluk sahibi olduğunu, birtakım ihtiyârî ve irâdî fiillere sahip bulunduğunu anlatır. Ancak bu fiillerin insanda gerçekleşmesi için bir gücün bulunması da kaçınılmazdır. Yani insanın üstlenmiş olduğu misyonu yerine getirmesi, birtakım nimetlere ulaşması, aklını iradesini ve gücünü olumlu anlamda kullanmasıyla mümkün olabilmektedir. Eş'arı'nın istitâat anlayışıyla, yeryüzüne halife olarak gönderilen, ahlaka dayalı sosyal bir düzen oluşturmakla görevli olan ve bunun için gerekli tüm imkânlarla donatılan insanın, varlık misyonunu tam anlamıyla yerine getirmesi zordur. Çünkü fiilin var oluş şartı, kudrettir ve fiil var olduğu sürece kudrete muhtaçtır. Fiil, aynı zamanda varlığında ve sürekliliğinde de kudrete daima muhtaçtır.

Dolayısıyla insan kendisinde var olan bir güçle fiillerini gerçekleştirmektedir. Ancak o bunu yoktan var eden değildir. İnsanın sahip olduğu güç ve kudret, doğduğu andan itibaren belirli bir gelişim süreci içerisinde artar ve buna bağlı olarak daha az veya daha çok olabilir. Ancak bunun şartlarını oluşturan ve düzenleyen Allah'tır. Ayrıca onların işleyişi insana ve diğer varlıklara bağlıdır. Zaten Kur'an'ın ifadesiyle insana bu imkânların verildiğini görüyoruz.

İstitâat ile doğrudan bağlantılı olan konulardan biri de kesbtir. Şimdi Eş'arı'nın bu konuyla ilgili görüşlerinin ne olduğuna bakalım.

C) Kesb

Eş'arı'nın, kulların fiilleriyle ilgili olarak ortaya koymuş olduğu önemli kavramlardan birisi de kesbtir.⁶⁸ Ancak onun kesb anlayışı tam olarak açıklığa kavuşmamış, müphem karakter taşıyan bir konudur. Hatta çapraşık, içinden çıkılmayan, teferruatlı meselelere *"Bu mesele Eş'arı'nın kesbinden bile ince"* demek âdet hâline gelmiştir.⁶⁹ Eş'arı "kesb"i şöyle tarif eder: *"Yaratılmış (muhdes) bir kudretle müktesibten (kesbeden insandan) meydana gelen şeydir."*⁷⁰

Eş'arı'ye göre, fiillerin gerçek manasıyla bir fâilinin bulunması gerekir. Çünkü hiçbir fiil failsiz meydana gelmez. Cisim o fiillerin fâili olamayacağına göre gerçek failin Allah olması lazımdır.⁷¹ Dolayısıyla insanın tüm fiillerinin yaratıcısı Allah'tır.⁷² İnsanın fiillerdeki rolü ise onları kesb etmesidir. Ancak insan kesbinde de tam bir tasarruf hürriyetine sahip değildir. Her şeyin yaratıcısı Allah olduğu için insanın kesbi de O'nun tarafından yaratılmaktadır.⁷³ Yani kesb de müktesib de Allah'ın yaratmış olduğu bir kudretle meydana gelmektedir. Dolayısıyla insanın/müktesibin, gerçek fail olduğunu söyleyemeyiz. Fakat bu gerçek aslında "kesb"ten ibaret olan kulun fiilinin "kâsibi"nin de Allah olduğu manasına gelmemektedir. Allah, kesbin fiil olarak gerçek failidir.⁷⁴

Eş'arî, insanların fiilleriyle birlikte bu fiillerdeki rolü olan "kesb"lerinin de Allah tarafından yaratılmasını şu ayetlere dayandırmaktadır: "*Oysa sizi ve yapmakta olduklarınızı Allah yarattı.*"⁷⁵, "*Onlar cennet ehlidirler. Yapmakta olduklarına karşılık orada ebedî kalacaklardır.*"⁷⁶ Ona göre böyle bir mükâfat Allah tarafından onların amellerine karşılık verilince, bu amellerin yaratıcısının da Allah olduğu ortaya çıkar.⁷⁷ Bir şeyi yaratabilmeyi bütün detayları ile onu bilmeye bağlayan Eş'arî, insanın böyle bir gücünün olmadığını, dolayısıyla insanın kudretinin de, kesbinin de yaratıcısının Allah olduğunu belirtir. Konuyla ilgili şu ayetleri delil olarak getirir:⁷⁸ "*O her şeyi hakkıyla bilendir.*"⁷⁹ "*Allah şüphesiz her şeye kadirdir.*"⁸⁰, "*De ki Allah her şeyi yaratandır.*"⁸¹

Eş'arî, İbâne isimli eserinde⁸² bu ayetlerin yanında görüşünü şu ayetlerle desteklemeye çalışır: "*O hâlde, yaratan (Allah), yaratmayan (putlar) gibi olur mu?*"⁸³, "*Allah'ı bırakıp da taptıkları (putlar), hiçbir şey yaratamazlar. Çünkü onların kendileri yaratılmışlardır.*"⁸⁴, "*Allah'tan başka size gökten ve yerden rızık verecek bir Yaratıcı var mı? O'ndan başka tanrı yoktur.*"⁸⁵, "*Acaba onlar herhangi bir yaratıcı olmadan mı yaratıldılar? Yoksa kendileri mi yaratıcıdır?*"⁸⁶ İbâne'de "kesb" teorisine pek değinmeyen Eş'arî, bu ayetlerle kula ait bir fiil olan "kesb" in de Allah tarafından yaratılmış olduğunu vurgulamaktadır. Zira Allah mülkünde dilediği gibi tasarrufta bulunabilir, dilediğini yapar.⁸⁷

Eş'arî'nin ifadesine göre, "kesb", insanda meydana gelen zorunlu hareket gibidir. Allah zorunlu hareketi yarattığı gibi, kesbi de insanda fiilin meydana geleceği anda yaratmaktadır. İnsanın görevi sadece bunu iktisab etmektir.⁸⁸ Eş'arî, "Küfrü iktisab etti." cümlesinin "muhtes bir kudretle inkâr etti" manasına geldiğini söyler. Ona göre, "İmanı iktisab etti" ifadesinin anlamı da "Muhtes bir kudretle iman etti." demektir. Fakat bu fiillerin gerçek faili yine Allah'tır.⁸⁹

Diğer taraftan insanda kesbin meydana gelebilmesi için muhtes kudrete (istitâat) ihtiyaç vardır.⁹⁰ Eş'arî'ye göre bizdeki kudreti yaratan da yine Allah'tır. Allah'ın kesb için bizde bir kudret yaratması, kendisinin o fiil için daha şümüllü bir kudrete sahip olduğunu gösterir. Buna göre insanda her ne kadar Allah tarafından sonradan yaratılmış olan bir kudret varsa da bu kudretin fiilin meydana gelmesinde herhangi bir etkisi yoktur.⁹¹

Netice olarak şunları söylemek mümkündür. Eş'arî, gerek kesb doktrini, gerek diğer görüşlerinin oluşumunda Mutezile'den etkilenmiş ve büyük oranda onları hedef almıştır. Mutezile'nin, insanın kendi fiilinin yaratıcısı olduğu tezini reddeden Eş'arî, bunun aksine kâinattaki her şeyin yaratıcısının Allah olduğu düşüncesinden hareketle, insanın fiillerinin de gerçekte O'nun tarafından yaratılmış olduğunu, bu fiillerde insanın bir dahlinin olmadığını savunmuştur. Böyle bir anlayışın cebir ifade edeceğini, diğer bir deyişle insanın özgürlüğü-

nü kısıtlayacağını ve insanın davranışlarında hür olmayacağını bilen ve bu yüzden tepki alan Eş'arî, çözüm yolu olarak “kesb” teorisini ortaya atmıştır. Ancak insana tanınmış olan bu kesb ve bunun oluşumunu sağlayacak olan kudret/güç de, fiille birlikte daha sonra ortaya çıkar. Bu anlayışa göre kesb, insanın fiillerinde etkin bir biçimde rol oynayan bir unsurdan çok, insanın zorunlu olarak yaptığı fiillerle, ihtiyarî fiilleri arasındaki farkı anlamaya yarayan bir şuur hâlidir.

Nitekim Eş'arî'ye göre Allah tarafından yaratılan ve sadece tahsis edildiği şey için geçerli olan güç/kudret, Allah tarafından yaratılan bir fiil ve yine O'nun tarafından yaratılan kesb. Bu durumda irade ve eylem hürriyetinden söz etmek güçtür. Onun, “insanın kendini hareketlerinde hür bilmesi” şeklinde ifade ettiği “şuur hâli” düşüncesiyle bu cebri yumuşattığını söyler.⁹² Bu durumda “kesb”, gerçekte varlığı olan bir şeyden daha ziyade bir şuur hâli, insanla fiilleri arasındaki bir bağıntı, ya da insanın gücünün Allah'ın takdirine yaklaşmasıdır.⁹³

Diğer taraftan Eş'arî'nin, insanın fiillerinin ve bu fiillerdeki rolü olan kesbin Allah tarafından yaratılmış olduğuna ilişkin delil olarak öne sürdüğü “*Oysa sizi ve yapmakta olduklarınızı Allah yarattı.*”⁹⁴ ayetinin, gerçekten böyle bir şeye delalet edip etmediğine bakmak yerinde olacaktır. Öncelikle onun bu ayetle ilgili olarak yaptığı yoruma bakalım. Ona göre bu ayetin öncesinde yer alan; “*Yonttuğunuz şeylere mi ibadet edersiniz!*”⁹⁵ ayetine atfedilerek *وما تعملون* “*yapmakta olduklarınız*” ifadesiyle putların kastedildiğini söylemek hatalı bir yorumdur. Çünkü putlar gerçekte onların sadece yonttuğu şeylerdir. Zira Allah “*Yonttuğunuz şeylere mi ibadet edersiniz.*” ifadesiyle zaten onların yapmış oldukları putları kastetmiştir. Hâlbuki ağaç/odun, onların mamulü değildir. Dolayısıyla söz konusu ayetle Allah, putları değil, insanların fiillerini kastetmiştir.⁹⁶ Bu ifadelerle Eş'arî, hem insanın fiiline konu olan şeylerin hem de bu tesiri ortaya koyan fiillerin yaratıcısının Allah olduğunu savunmaktadır.

Kanaatimizce, Eş'arî'nin bağlamından kopararak yorumladığı ayetlerden birisi de bu ayettir. Zira “*Oysa sizi ve yapmakta olduklarınızı Allah yarattı.*” ayetini siyak-sibak açısından değerlendirdiğimizde bunun anlamının bir öncekiyle bağlantılı olarak, “*Sizi ve yaptığımız (yonttuğunuz) putları Allah yarattı*” manasının verilmesinin daha uygun olduğu görülecektir. Nitekim Nesefî⁹⁷ ve Beyzâvî⁹⁸ ayeti bu şekilde yorumlamışlardır. Çünkü önceki ayetlerde Hz. İbrahim'in, puta tapmakta olan babasını ve kendi halkını eleştirmesinden ve onlara bir ders vermesi için putları kırmasından bahsedilmekte, bunun akabinde Hz. İbrahim'in kavmine karşı söylemiş olduğu: “*Yonttuğunuz şeylere mi ibadet edersiniz*” “*Oysaki sizi ve yapmakta olduklarınızı Allah yarattı*” sözü gelmektedir. Söz konusu ayetlerde, Allah'tan başka bir yaratıcının olmadığı, O'na

inanmayıp da puta tapanların taptıkları şeylerin kendilerine bir yarar sağla-
mayacağı, bunların da neticede yaratılmış varlıklar olduğu vurgulanmaktadır.
Her şeyi yaratan Allah'tır. Ancak iyi veya kötü fiilleri tercih ederek, bunların
ortaya çıkmasına sebep olan ise kulun bizzat kendisidir.

Sonuç

Eş'arî'nin düşünce dünyasının şekillenmesinde yaşadığı dönemin siyasi ve sos-
yal şartlarının yanı sıra geçirdiği düşünce evrelerinin de önemli bir rol oynadı-
ğı bir gerçektir. Eş'arî'ye göre Hz. Peygamber ve sahabe dönemlerinde aklî
meselelerin izahı kelamcılarının açıklamaları gibi sistemli olmamıştır. Kelamcı-
ların üzerinde düşündükleri ve izahatlar yaptıkları konulara Hz. Peygamber
tarafından değinilmemiş olması bu konular üzerinde müzakere ve akıl yürü-
tülmeceği anlamına gelmez. Hz. Peygamber dinî konularda ihtiyaç duyulan
ve insanların zihinlerine takılan problemler hakkında konuşmuş ve delilleriyle
o meseleleri izah etmiştir. Kelamî konuların Kur'anî ve nebevî dayanaklarının
bulunduğunu ifade eden Eş'arî Allah'ın varlığı ve birliği, âlemin hudusu, öl-
dükten sonra dirilme vb. konuları gerek ayetlerden delillerle gerekse aklî istid-
lallerle ispatlamaya çalışır. Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin başlangıçta çok daha nas-
sa yakın bir görünüm sergilediği İbâne adlı eseriyle, daha sonra kaleme aldığı
İstihsân ve Lüma' adlı eserlerinde ortaya çıkan metod ve düşüncesindeki bu
farklılaşma onun düşünce dünyasının tabii değişiminden kaynaklanmaktadır.

Eş'arî'nin düşünce evreleri ve akıl ve nakil arasında benimsediği orta yol meto-
du neticesinde İslam düşünce tarihine "kesb nazariyesi" olarak isimlendirilen
sistemli bir teori miras bırakmıştır. Mutezili kelamcılarınca muğlak olarak ni-
telendirilen bu teori kendi içerisinde bir tutarlılık arz etmesine rağmen nakli
delilleri sistemine uygun bir şekilde yorumlayan Eş'arî'yi Allah'ın mutlak ira-
desini ifade eden ayetlerin lafızlarıyla hareket etmek durumunda bırakmıştır.
Sisteminin yapı taşları olarak kabul edilebilecek irade, istitaat ve kesb kavram-
larını temellendirirken Eş'arî "Bu, dünyada iken kendi ellerinizle yapmış oldu-
ğunuzun karşılığıdır. Yoksa Allah kullarına zulmetmez." ve "(Resûlüm!) Eğer
Rabbin dileseydi, yeryüzündekilerin hepsi elbette iman ederlerdi. O hâlde
sen, inanmaları için insanları zorlayacak mısın?" gibi ayet-i kerimelerin siyak
sibakına dikkat etmeden sisteminin kendisine sunduğu çıkarımlar neticesinde
yorumlamıştır.

Eş'arî, Allah'ın iradesi ile ilgili ayetleri yorumlarken, bu hususta sadece kendi
görüşünü destekleyen ve mutlak ilahî iradeyi ifade eden ayetleri dikkate al-
mış, insanın yaptıklarından sorumlu oluşu, inanıp inanmama konusundaki

hürriyeti, Allah'ın kullarına zulmetmeyeceği gibi hususları ifade eden ayetleri Kur'an-ı Kerim'in kendi bütünlüğü içerisinde değerlendirmekten ziyade daha çok Allah'ın mutlak iradesine vurgu yapan ayetler bağlamında yorumlamıştır. Oysa Allah'ın iradesiyle ilgili ayetler Kur'an'ın bütünlüğü içinde diğer ayetlerle bağlantı kurulmadan ya da sadece salt lafza bağlı kalınarak okunmaya çalışılırsa, bu durumda Kur'an ayetleri arasında bir çelişki varmış gibi görülebilir. Oysa insan ne tam bağımsız, her istediğini yapabilen; ne de her şeyi ile mecbur, hiçbir şey yapabilme gücü olmayan bir varlıktır. Kur'an, insanın irade ve gücüyle birlikte sorumlu bir varlık olduğunu inkâr etmemekle birlikte, daima Allah'ın eşsiz irade ve gücüne dikkat çekerek, O'nun bu konuda tek yaratıcı olduğunu vurgulamaktadır.

Kaynakça

- Albayrak, Halis, *Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine*, İstanbul 1993.
- Altıntaş, Ramazan, "Kelam Açısından İlerlemeye Farklı Bir Bakış", *Türkiye Günlüğü*, 35 (1995), s. 113-115.
- Beyzâvî, Abdullah b. Ömer, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, I-V, thk. Abdulkadir Arafat el-Aşâ, Beyrut 1996.
- Ebû Hanîfe, Numan b. Sâbit, *el-Fıkhu'l-ekber*, nşr. Mustafa Öz, İstanbul, 1992.
- Eş'arî, *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, nşr. Fevkiye Hüseyin Mahmud, Kahire 1987.
- Eş'arî, *Kitâbu'l-lüma' fi'r-reddi alâ ehli'z-zeyğî ve'l-bida'*, nşr. Abdulaziz İzzeddin es- Seyrevân, Beyrut 1987.
- Eş'arî, *Usûl-ü ehli's-sünne ve'l-cemâ'a*, (*Risâle ilâ ehli's-sağr*), nşr. Muhammed Seyyid el-Celyend, Kahire 1987.
- Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev. Alpaslan Açıkgenç, Ankara 1993.
- Gölcük, Şerafettin, *Bâkîllânî ve ve İnsanın Fülleri*, Ankara 1997.
- İbn Fûrek, *Mücerredü makâlâti's-seyh ebi'l-Hasan el-Eş'arî min imlâi's-seyh İbn Fûrek*, thk. Daniel Gimaret, Beyrut 1987.
- İbn Teymiyye, Takıyyuddin Ahmed b. Abdulhalim, *et-Tefsîru'l-kebir*, I-VII, thk. Abdurrahman Amayra, Beyrut tsz., 1988.
- Kâdî Abdülcebbar, b. Ahmed, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, I-II, thk. Abdulkarim Osman, Kahire 1988.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekir, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, I-XXII, thk. Muhammed İbrahim el-Hafâvî, Kahire 1994.
- Nesefî, Abdullah b. Ömer b. Mahmud, *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, I-IV, MısıR, tsz.
- Özler, Mevlüt, *İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, İstanbul 1997.
- Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-gayb*, (*Tefsîru'l-kebir*), I- XXXIII, thk. Halil Muhyiddin el-Meysî, Beyrut 2002.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'an*, I-XXX, nşr. Halil Muhyiddin el-Meysî, Beyrut 2000.
- Watt, Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. E. Ruhi Fıglalı, Ankara 1981.
- Wolfson, H. Austryn, *Kelam Felsefeleri*, çev. Kasım Turhan, İstanbul, 2001.

Yazıcıoğlu, M. Said, *Matürîdî ve Neseî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, Ankara 1988.

Yazıcıoğlu, M. Said, "İnsanın Fiili Ve Bir Kur'an-ı Kerim Ayeti", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28 (1986).

Yeprem, M. Saim, *İrade Hürriyeti ve İmam Mâturîdî*, İstanbul, 1984.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzil ve uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-tevil*, I-IV, thk. Abdürrezzâk el-Mehdî, Beyrut 1997.

Notlar

- ¹ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev. Alpaslan Açıkgenç, Ankara 1993, s.77.
- ² Takıyyuddîn Ahmed b. Abdulhalim İbn Teymiyye, *et-Tefsîru'l-kebir*, thk. Abdurrahman Amayra, Beyrut tsz., 1988, c. III, s. 382; VI, 307-308; Ayrıca bkz. Ramazan Altıntaş, "Kelam Açısından İlerlemeye Farklı Bir Bakış", *Türkiye Günlüğü*, 35 (1995), s. 113-115.
- ³ Eş'arî, *Kitâbu'l-Lüma' fi'r-reddi alâ ehli'z-zeyğî ve'l-bida'*, nşr. Abdulaziz İzzeddin es- Seyrevân, Beyrut 1987, s. 25, 50, 51.
- ⁴ En'âm 6/102; Ra'd 13/16; Zümer 39/62; Mü'min 40/62.
- ⁵ Şûrâ 42/12.
- ⁶ Bakara 2/20.
- ⁷ Eş'arî, *Lüma'*, s. 50-51.
- ⁸ Sâffât 37/96.
- ⁹ Ahkâf 46/14.
- ¹⁰ Eş'arî, *Lüma'*, s. 37.
- ¹¹ Eş'arî, *Lüma'*, s. 37.
- ¹² İbn Fûrek, *Mücerredü makâlâti'ş-şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî min imlâi'ş-şeyh İbn Fûrek*, thk. Daniel Gimaret, Beyrut 1987, s.143.
- ¹³ Eş'arî, *Lüma'*, s. 24. Ayrıca bkz. *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, nşr. Fevkiye Hüseyin Mahmud, Kahire 1987, s. 122.
- ¹⁴ Hûd 11/107.
- ¹⁵ Bkz. Eş'arî, *Lüma'*, s. 24; *İbâne*, s. 125.
- ¹⁶ Eş'arî, *Lüma'*, s. 24, 25, 31; *İbâne*, s. 125, 126, 127.
- ¹⁷ İnsan 76/30.
- ¹⁸ Yûnus 10/99.
- ¹⁹ Secde 32/13.
- ²⁰ En'âm 6/112.
- ²¹ Bakara 2/253.
- ²² Eş'arî, *Lüma'*, s. 31; *İbâne*, s. 39, 129-130.
- ²³ Sâffât 37/96.
- ²⁴ Eş'arî, *İbâne*, s. 45.
- ²⁵ Yûnus 10/99.
- ²⁶ Eş'arî, *Lüma'*, s. 31.
- ²⁷ Secde 32/13.
- ²⁸ Eş'arî, *İbâne*, s. 130.
- ²⁹ Örnek olarak bkz. Bakara 2/107, 253; Âl-i İmrân 3/189; En'âm 6/39; A'râf 7/54; Hûd 11/34.
- ³⁰ Bakara 2/107, 281; Nisâ 4/83, 170; Tevbe 9/82; İsrâ 17/15; Şûrâ 42/46; Câsiye 45/23; Dehr 76/30.
- ³¹ Bkz. Nisâ 4/82.
- ³² Hûd 11/107; Burûc 85/16.

- ³³ Yûsuf 12/33.
- ³⁴ Eş'arî, *İbâne*, s. 128.
- ³⁵ Zâriyât 51/56.
- ³⁶ Eş'arî, *Lüma'*, s. 68; *İbâne*, s. 138.
- ³⁷ A'râf 7/179.
- ³⁸ Eş'arî, *Lüma'*, s. 68; *İbâne*, s. 137-138.
- ³⁹ Bkz. A'râf 7/179.
- ⁴⁰ Halis Albayrak, Kur'an'ı kendi bütünlüğü içinde anlamamanın ortaya çıkardığı bir sonuç olarak "Biz, cinlerden ve insanlardan bir çoğunu cehennem için yarattık" ayetinin yanlış yorumlandığı, oysa burada ibarenin zahirî ve hakiki anlamı yerine, insanların ve cinlerin çoğunun cehenneme gireceklerinin, Allah tarafından haber verilmesi şeklinde bir anlamının Kur'an mantığına aykırı düşmeyeceği kanaatindedir. Bkz., Halis Albayrak, *Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine*, İstanbul 1993, s. 131.
- ⁴¹ Eş'arî, *Lüma'*, s. 54.
- ⁴² Eş'arî, *Lüma'*, s. 54.
- ⁴³ Eş'arî, *İbâne*, s. 134.
- ⁴⁴ Eş'arî, *Lüma'*, s. 57-58.
- ⁴⁵ Fahrüddin Muhammed b. Ömer Râzî, *Mefâtihul-gayb (Tefsiru'l-kebir)*, thk. Halil Muhyiddin el-Meyîsî, Beyrut 2002, c. XXI, 150; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekir Kurtubî, *el-Câmi' li abkâmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed İbrahim el-Hafâvî, Kahire 1994, c. XI, s. 19.
- ⁴⁶ Kehf 18/67.
- ⁴⁷ Eş'arî, *Lüma'*, s. 58.
- ⁴⁸ Kehf 18/68.
- ⁴⁹ Eş'arî, *Lüma'*, s. 55.
- ⁵⁰ Eş'arî, *İbâne*, s. 134.
- ⁵¹ Hûd 11/20.
- ⁵² Kehf 18/101.
- ⁵³ Eş'arî, *Lüma'*, s. 58; *İbâne*, s. 138. Ayrıca bkz. Eş'arî, *Usûlü ehli's-sünne ve'l-cemâ'a, (Risâle ilâ ehli's-sağr)*, nşr. Muhammed Seyyid el-Celyend, Kahire 1987, s. 84.
- ⁵⁴ Eş'arî, *Lüma'*, s. 58.
- ⁵⁵ Âl-i İmrân 3/97.
- ⁵⁶ Eş'arî, *Lüma'*, s. 62.
- ⁵⁷ Bkz. Kâdî Abdülcebâr b. Ahmed, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman, Kahire 1988, s. 391-396.
- ⁵⁸ Kasas 28/26.
- ⁵⁹ Kasas 28/25.
- ⁶⁰ Eş'arî, *Lüma'*, s. 66-67.
- ⁶¹ Teğâbûn 64/16.
- ⁶² Eş'arî, *Lüma'*, s. 63.
- ⁶³ Bakara 2/286.
- ⁶⁴ Yûsuf 12/42.
- ⁶⁵ Eş'arî, *Lüma'*, s. 65-66.
- ⁶⁶ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'an*, nşr. Halil Muhyiddin el-Meyîsî, Beyrut 2001, c. XII, s. 258, 259; Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzil ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vîl*, thk. Abdürrezzâk el-Mehdî, Beyrut 1997, c. II, s. 445; Râzî, *Tefsir*, c. XVIII, s. 147, 148.
- ⁶⁷ Eş'arî, *Lüma'*, s. 54.
- ⁶⁸ Eş'arî ile özdeşleşen ve daha sonraki takipçileri tarafından geliştirilen bu teoriyi ilk kez kullana-

- nın Dırar b. Amr olduğu ifade edilse de (Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. E. Ruhi Fığlalı, Ankara 1981, s. 240; H. Austryn Wolfson, *Kelam Felsefeleri*, çev. Kasım Turhan, İstanbul, 2001, s. 524) bu kavram teknik anlamıyla Ebû Hanife (ö.150/767) tarafından da kullanılmış, (Numan b. Sâbit Ebû Hanife, *el-Fıkhu'l-ekber*, nşr. Mustafa Öz, İstanbul 1992, s. 73), Eş'arî tarafından geliştirilerek sistemli bir teori hâlinde ortaya konulmuştur. Bkz. çŞerafettin Gölcük, *Bâküllâni ve ve İnsanın Fiilleri*, Ankara 1997, s. 188; M. Said Yazıcıoğlu, *Mâtürîdi ve Neseî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, Ankara 1988, s. 56.
- ⁶⁹ M. Saim Yeprem, *İrade Hürriyeti ve İmam Mâtürîdi*, İstanbul 1984, s. 215.
- ⁷⁰ Eş'arî, *Lüma'*, s. 42; krş. İbn Füreke, *a.g.e.*, s. 92.
- ⁷¹ Eş'arî, *Lüma'*, s. 39.
- ⁷² Eş'arî, *Lüma'*, s. 39; *İbâne*, s. 46.
- ⁷³ Eş'arî, *Lüma'*, s. 39.
- ⁷⁴ Eş'arî, *Lüma'*, s. 39-40.
- ⁷⁵ Sâffât 37/96.
- ⁷⁶ Ahkâf 46/14.
- ⁷⁷ Eş'arî, *Lüma'*, s. 37.
- ⁷⁸ Eş'arî, *Lüma'*, s. 50-51.
- ⁷⁹ Bakara 2/29.
- ⁸⁰ Bakara 2/20.
- ⁸¹ Ra'd 13/16.
- ⁸² Eş'arî, *İbâne*, s. 46.
- ⁸³ Nahl 16/17.
- ⁸⁴ Nahl 16/20.
- ⁸⁵ Fâtır 35/3.
- ⁸⁶ Tür 52/35.
- ⁸⁷ Eş'arî, *İbâne*, s. 132.
- ⁸⁸ Eş'arî, *Lüma'*, s. 40.
- ⁸⁹ Eş'arî, *Lüma'*, s. 40.
- ⁹⁰ Eş'arî, *Lüma'*, s. 57.
- ⁹¹ Eş'arî, *Lüma'*, s. 43.
- ⁹² Yeprem, *age.*, s. 220.
- ⁹³ Mevlüt Özler, *İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, İstanbul 1997, s. 136.
- ⁹⁴ Sâffât 37/96.
- ⁹⁵ Sâffât 37/95.
- ⁹⁶ Eş'arî, *Lüma'*, s. 37-38.
- ⁹⁷ Abdullah b. Ömer b. Mahmud Neseî, *Medârikü't-tenzil ve hakâiku't-te'vil*, Mısır, tsz., c. IV, 24.
- ⁹⁸ Abdullah b. Ömer Beyzâvî, *Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vil*, thk. Abdulkadir Arafat el-Aşâ, Beyrut 1996, V, s.19. Bu ayetle ilgili bir değerlendirme için bkz., M. Sait Yazıcıoğlu, "İnsanın Fiili ve Bir Kur'an-ı Kerim Ayeti", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28 (1986), s. 334.